

UOT 930.255

**XALQ TƏBABƏTİNDƏN SƏHIYYƏ SİSTEMİNƏ
(XIX əsrin ortaları-XX əsrin əvvəlləri,
Bərdə şəhərinin arxiv materialları əsasında)**

ASLANOV SEYMUR CƏNNƏT oğlu
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, doktorant
seymur.aslanov.86@list.ru

Açar sözlər: Bərdə, səhiyyə, həkim, müalicə, xalq təbabəti

Etnoqrafiyada xalq təbabəti və səhiyyə məsələləri daim aktual problemlərdən biri olub. İnsanların sağlamlığının qorunmasında xalq təbabətindən və ya müasir tibbi metodlardan istifadə olunması daha məqsədəuyğun olardı? Bu sual müasir dövrdə də tədqiqatçıların müzakirə obyektidir. Azərbaycanlılar xalq təbabətindən geniş istifadə etmişlər. Bu məsələyə aid bir sıra əsərlər yazılmışdır. Məqalədə bu problemə toxunulmasında əsas məqsəd isə XIX əsrin ortalarında-XX əsrin əvvəllərində çöl etnoqrafik materialları və həmin dövrün statistik materialları əsasında Bərdə şəhərində səhiyyənin vəziyyətini araşdırmaqdır.

XIX əsrdə Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin inkişafı, əhalinin sayının artması və şəhərlərin inkişaf etməsinə baxmayaraq, peşəkar həkim kadrları azlıq təşkil edir, əhaliyə ixtisaslı səhiyyə xidməti, demək olar ki, göstərilirdi. Əhalinin böyük əksəriyyəti yenə də xalq təbabətinə üstünlük verir, ucuz başa gələn vasitələrlə özünümüalicə üsullarından istifadə edirdi [1, s.289-290].

Etnoqrafik ədəbiyyat materiallarından məlum olur ki, XIX əsrdə Cavanşir qəzasının tərkibində olan Bərdə kəndində də (müasir Bərdə şəhəri) elmi əsası olmayan müalicə metodları və yoluxucu xəstəliklər yayılmışdı: "95 yaşlı Kərbəlayı Firudin Baxşəli oğlu nəql edir ki, inqilaba qədər Bərdənin əhalisi tibbi yardımdan məhrum olduqları üçün xəstələnir və ölürdülər. Səhiyyə işlərinin zəif inkişaf etməsi üzündən əhali arasında ağır yoluxucu xəstəliklər geniş yayılmışdı, mədə-bağırsaq, malyariya, revmatizm və s. xəstəliklər camaatın səhhətini tez-tez pozur, bir tərəfdən də çiçək epidemiyası əhaliyə aman vermirdi. Xəstəxana, aptek və həkim nə olduğunu bilmirdik. Xəstəliyə tutulanlar özlərini otlar, meyvələrlə, nar, heyva qabıqlarını, xüsusilə itburnu çiçəyini qaynadıb içməklə, zirincdən, zoğaldan hazırlanmış mürəbbələrdən isə, yeri gəldikcə soyuqdəymə xəstəliklərini müalicə etmək məqsədilə istifadə edərdilər" [10, s.126].

1847-ci ildə Qafqaz ölkəsinin inzibati idarəsi tərəfindən Cənubi Qafqazda tibb personalının ştatı haqqında əsasnamə imzalandı. Əsasnamədə hər qəzada bir həkim, iki feldşer və bir mama vəzifəsinin olması nəzərdə tutulurdu. XIX əsrin 70-ci illərinin axırlarından isə kənd əhalisinə tibbi yardımın təşkil edilməsi məqsədi ilə yeni əsasnamə layihəsinin hazırlanması işinə başlanıldı. Nəhayət, 18 fevral 1880-ci ildə "Cənubi Qafqaz ölkəsinin quberniyalarında kənd həkim sahələrinin təşkil edilməsi haqqında" Dövlət Şurasının əsasnaməsi qüvvəyə mindi [9, s.38].

Əsasnamədə hər qəzada 4 çarpayıdan ibarət (ikisi kişi və ikisi qadın üçün) qəbul otağı, ambulatoriya və aptek açılması, stasionar şöbədə xəstələrə ilkin yardımın göstərilməsi, lazım gəldikdə isə xəstəxanaya köçürülməsi, kənd həkim məntəqələrində bir həkim, iki feldşer və bir mamanın işləməsi, aptek müdiri vəzifəsinin xəstəxana həkiminin göstərişi ilə feldşerlərdən birinə həvalə olunması nəzərdə tutulurdu. Ştat cədvəlində hər bir qəzaya ayrılan birdəfəlik xərc aşağıdakı kimi hesablanırdı: qəbul otağının tikilməsinə 350 rubl; aptekin açılmasına 350 rubl; qəbul otağına, feldşer və mamalara cərrahi alətlərin alınmasına 90 rubl.

Ambulatoriya təyin edilmiş saatlarda xəstələri hər gün, fəvqəladə hadisələr zamanı isə günün bütün vaxtlarında qəbul etməli idi. Xəstələr həkimin resepti əsasında apteklərdən pulsuz dərmanlarla təchiz olunmalı idilər.

Əsasnamədə Qafqaz canişininə kənd həkim məntəqəsini təşkil etmək səlahiyyəti də verilir. Bu əsasnamə 4 ildən sonra - 27 fevral 1884-cü ildə təsdiq edildi. Həmin vaxtdan Cavanşir qəzasında qəbul otaqları fəaliyyət göstərməyə başladı. Lakin bir neçə ildən sonra qəzalarda açılan qəbul otaqlarının əhalinin ehtiyacını kifayət qədər ödəməməsi, əhalinin böyük hissəsinin tibbi yardımdan kənar qalmasını nəzərə alan çar hökuməti Cənubi Qafqazda kənd həkim məntəqələrinin təkmilləşdirilməsi haqqında Dövlət Şurasının fikri ilə razılaşaraq 8 mart 1904-cü ildə 605 №-li yeni əsasnamə təsdiq etdi. Bu əsasnamə 1880-ci il əsasnaməsindən bir qədər fərqlənirdi. Belə ki, yeni əsasnamədə hər qəzada iki kənd həkim məntəqəsi, hər məntəqədə 6 çarpayılıq kənd xəstəxanası (əvvəlki 4 çarpayı əvəzinə), otaqların sayının artırılması, xəstəxanada ambulatoriya, aptek, kişi və qadın palatalarından əlavə, əməliyyat və vanna otaqlarının da ayrılması, hər sahədə xəstəxana ilə yanaşı, feldşer məntəqəsinin, qəbul otağının, onun nəzdində aptekin, feldşerlər və xidmətçilər üçün otaqların təşkil edilməsi, beləliklə, hər qəzada dörd müalicə idarəsi: iki xəstəxana və iki feldşer məntəqəsinin yaradılması, stasionar şöbədə nəinki əvvəllərdə olduğu kimi xəstələrə ilkin yardımın göstərilməsi, habelə müalicə olunması nəzərdə tutulurdu. Bu dəyişiklik qəzalarda tibbi xadmətin inkişafına müsbət təsirini göstərdi.

Xəstəxana çarpayılardan xroniki və ruhi xəstələrdən başqa, bütün xəstələr istifadə edirdilər. Stasionarda, eləcə də feldşer məntəqələrində ambulator qəbulu və dərmanlar pulsuz buraxılırdı. Bu dəyişikliklərə baxmayaraq, XIX əsrdə Azərbaycanda əhaliyə göstərilən tibbi yardım yarıtmaz olaraq qalırdı. Belə ki, Yelizavetpol quberniyasının Cavanşir qəzasının payına 1 həkim, 2 feldşer düşürdü ki, onlar da əsasən ədliyyə tibb-ekspertiza ilə məşğul olurdular [6, s.79-80].

Arxiv materiallarından Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində də səhiyyənin vəziyyətinin qənaətbəxş olmadığı məlum olur. 1904-cü ildə Cavanşir qəzasında vəba epidemiyası yayılmışdı. Vəba əleyhinə tədbirləri gücləndirmək məqsədi ilə qəzanın Bərdə kəndində həkim-sanitar məntəqələri təşkil edilmişdi. 1910-cu ilə aid dövlət qeydiyyatında N.P.Avitsinin Bərdə kəndinin feldşer məntəqəsinin müdiri vəzifəsində işləməsi göstərilir [12, s.7].

1913-cü ildə Bərdə kənd xəstəxanasının həkimi Kələntərovun quberniya səhiyyə şöbəsinə göndərdiyi şikayət məktubunda Tarıverdiyevin Bərdə pambıqtəmizləmə zavodunda elektrikdən istifadə olunduğu halda, qonşu xəstəxanada qaranlığın hökm sürməsi göstərilirdi [2, v.2-3].

1913-cü ilə aid arxiv materiallarında Bərdə kənd xəstəxanasının baş feldşeri işləyən Ayrapet Osipovun xəstələrə laqeyd münasibəti ucundan ölüm hallarının **çoxalması**, hətta burada "Osipovun yanına sağ gedən sayrı gəlir", "Osipov Əzrayılı əvəz edib" kimi məsələlərin geniş yayılması kimi məlumatlar da diqqəti cəlb edir [5, v.145].

XX əsrin əvvəllərində tibbi statistikanın lazımi səviyyədə aparılmaması bir çox xəstəliklər haqqında dəqiq rəqəmlər söyləməyə imkan vermir. Lakin bir neçə materialdan aydın olur ki, o zamanlar müraciət edən xəstələrin arasında vərəm, traxoma, dəri-zöhrəvi və s. yoluxucu xəstəliklərə tutulanların sayı az deyildi.

Yuxarıda göstəriləyi kimi, qəza həkimlərinin vəzifəsi əsasən məhkəmə ekspertizası və tibbi-polis fəaliyyəti ilə məşğul olmaqdan ibarət idi (məhkəmə-tibb müayinəsi, meyityarma və s.). "Qafqaz mülki idarələrində müasir tibbi şöbələrin vəziyyətinin xülasəsi" adlı bir məqalədə göstərilirdi ki: "Qəza həkimləri başlıca olaraq məhkəmə təbabəti və başqa müayinə, meyityarma və ekspertiza ilə məşğul olurlar" [8, s.40].

1914-cü ilə aid olan sənəddə Bərdə kənd xəstəxanasının mamaçasının erməni əsilli Qayane Sergeyevna Maqakyan olması, onun nəzarətsizlikdən istifadə edərək müsəlman qadınlarının övladlarını qəsdən öldürməsi, yarıtmaz əməlinə görə dəfələrlə töhmət alması haqqında qeydlər vardır [3, v.3].

Mənbələrdə 1917-ci ildə Bərdə kənd əhalisinin əksəriyyətinin vərəm xəstəliyinə tutulduğu, bu xəstəliyin əsasən pambıq zavodunun fəhlələri arasında yayılması qeyd olunur. Vərəm xəstəliyinin yayılmasının əsas səbəblərindən biri də aclıq idi. Bu xəstəlik ağır iş şəraitində işləyən pambıqtəmizləmə zavodunun fəhlələri arasında xüsusilə geniş yayılmışdı. Fəhlələrin qida rasionu, demək olar ki, heçə bərabər idi. Bundan narahat olan hökumət ciddi tədbirlər görməyin zəruri olduğunu başa düşür və bu vəziyyətdən çıxış yolu axtarırdı. Bu üzdən qəza rəisi zavodun sahibi Tarıverdiyevə ciddi xəbərdarlıq etmişdi.

1917-ci il avqustun 23-də Şuşa şəhər sakini Balaca ağa Haqverdiyev Yelizavetpol [Gəncə] quberniyası səhiyyə şöbəsinə ərizə ilə müraciət edərək, Bərdə kəndində aptek açmağa icazə istəmişdi [4, v.1].

Arxiv sənədlərindən məlum olur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qəzalarda 33 xəstəxana fəaliyyət göstərmiş və onların ştatları 1 nəfər həkimdən, 2 feldşer, 1 mamaça və çiçəyə qarşı peyvənd edən 1 işçidən ibarət olmaqla, mövcud kənd xəstəxanalarının və feldşer məntəqələrinin başlıca vəzifəsi yoluxucu xəstəliklərə tutulmuş xəstələrin hospitallaşdırılması, xəstəlik ocaqlarının zərərsizləşdirilməsi idi. Həmin dövrdə respublika əhalisinin hər 75 min nəfərinə cəmi 1 ixtisaslı həkim düşürdü. Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti vəziyyəti nəzərə alaraq 1920-ci ildə kənd xəstəxanalarının şəbəkəsini genişləndirmək və 35 yeni xəstəxana, 56 feldşer məntəqəsi təşkil etmək barədə qərar qəbul etmişdi. Bu məqsədlə büdcədən 43 milyon 321 min 950 manat vəsait ayrılmış, Bakı quberniyasında 19 xəstəxana, 27 feldşer məntəqəsi, Gəncə quberniyasında 15 xəstəxana, 34 feldşer məntəqəsi, Zaqatalada 1 xəstəxana, 2 feldşer məntəqəsi açılması qərara alınmışdı. Tibb müəssisələrinin dərman preparatları ilə müntəzəm təmin edilməsi üçün Səhiyyə nazirliyinin əczaçılıq şöbəsi dərman preparatlarının alınmasını öz əlində cəmləşdirmişdi. Həmçinin Cavanşir qəzasının Bərdə və Tərtər kəndlərində xəstəxanalar, Vəng və Kəlbəcər kəndlərində həkim məntəqələri təşkil olunmuşdu [7].

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti bərqərar olduqdan sonra - 1920-ci il oktyabrın 17-də Bərdə inqilab komitəsinin dekreti ilə bölgədə ilk Səhiyyə şöbəsi yaradıldı. Bu ağır illərdə əhaliyə tibbi yardımın təşkili və səhiyyənin inkişaf etdirilməsi işi Qarabağda inqilabi hərəkatın iştirakçısı olmuş N. İbrahimova tapşırılmışdı. 1920-ci ildən başlayaraq Bərdədə yeni səhiyyə müəssisələrinin açılmasına diqqət artırıldı.

1930-cu illərdən etibarən respublikada tibb müəssisələrinin tikintisi geniş vüsət aldı. Xalqın maddi və mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi, əmək və məişət şəraitinin yaxşılaşması, geniş müalicə-profilaktika müəssisələri şəbəkəsinin yaradılması, zəhmətkeşlərə ixtisaslı pulsuz yardım göstərilməsi nəticəsində əhalinin sağlamlığının qorunması işində xeyli irəliləyiş əldə edildi. Səhiyyənin daha da təkmilləşdirilməsi, tibb elminin inkişafı, geniş sanitariya-gigiyena tədbirlərinin həyata keçirilməsi nəticəsində respublikada bir çox xəstəliklərin, o cümlədən yoluxucu taun, vəba, çiçək, səpgili yatalaq, malyariya, sifilisin tam müalicəsi və aradan qaldırılmasına nail olunmuş, traxoma, qarın yatalağı, difteriya və başqa yoluxucu xəstəliklərin sayı xeyli azalmışdır.

Respublikanın hər yerində olduğu kimi, Bərdə şəhərində və kəndlərində dispanserlər, qadın və uşaq məsləhətxanaları, doğum evləri, uşaq bağçaları və körpələr evləri, tibb-səhiyyə müəssisələri açıldı [11, s.126].

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 567 s.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA), fond 61, siyahı 1, saxlama vahidi 601.
3. ARDTA, f. 61, s. 1, s. v. 631, vərəq 3.
4. ARDTA, f. 61, s. 1, s., vərəq 869.
5. ARDTA, f. 61, s. 1, s. v. 1659, vərəq 145.
6. Həsənov V.S Təbabət mövhumatın, xurafatın və dinin əleyhinədir. Bakı: 1964.
7. <http://medicina.az/milli-sehiyye-tarixi-cumhuriyyetin-ilk-tibb-ordusu>

8. Qafqaz mülki idarələrində xidmət edən həkimlərin birinci qurultayının əsərləri: I cild. 2-ci buraxılış. Tiflis, 1914.
9. Rusiya imperiyasının qanunlarının bütün toplusu. II toplu, 7-55, II şöbə, əlavə SPb.: 1884.
10. Salehov Ş.M. Azərbaycan kolxozçu kəndlilərinin mədəni həyatının bəzi məsələləri (Bərdə rayonunun materialları əsasında) // Azərbaycan Etnoqrafik Məcmuəsi. IV buraxılış. Bakı: Elm, 1981.
11. Salehov Ş.M. Azərbaycan kolxozçu kəndlilərinin mədəni həyatının bəzi məsələləri // (Bərdə rayonunun materialları əsasında) // Azərbaycan Etnoqrafik məcmuəsi, IV buraxılış. Bakı: Elm, 1981.
12. Памятная книжка Елисаветпольской губернии на 1910 год, Елисаветпольский Губернский Статистический Комитет, 1910.

РЕЗЮМЕ
ОТ НАРОДНОЙ МЕДИЦИНЫ ДО СИСТЕМЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ
(середина XIX - начала XX века, на основе архивных материалов г.Барда)
Асланов С.Дж.

Ключевые слова: Барда, здравоохранение, врач, лечение.

В статье нашли свое отражение такие важные и актуальные вопросы, как переход из народной медицины в систему народного здравоохранения в Барде. Для исследования темы автор обратился к архивным материалам, этнографическим сборникам и прочим источникам. В результате исследования были получены важные сведения о состоянии здравоохранения в селе Барда Джаванширской провинции.

SUMMARY
FROM TRADITIONAL MEDICINE TO THE HEALTH CARE SYSTEM
(mid XIX-early XX century, based on archival materials of Barda city)
Aslanov S.J.

Key words: Barda, Health care, physician, therapy, traditional medicine.

The important and actual issues as a transition from traditional medicine to public health system in Barda have been explained in the article. It has been referred to the archive materials, ethnographic journals and other sources for the research of the subject. As a result of the research, the important results have been obtained in particular about the condition of the health in Barda village of Javanshir province.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	03.10.2018
	Son variant	17.12.2018